

Dante Paradicsoma magyarul.

(Szász Károly műfordításáról.)

Szász Károly 1883-ban, mikor a Pokol verses fordítását benyújtotta az Akadémiához, azt ígérte, hogy négy év alatt a másik két részszel is elkészül, emberi számítás szerint. Vagy tíz évvel megkésett ugyan, de még mindig jókor váltotta be az ígétét. Most már végre magyarul is megvan Dante isteni költeményének mind a három része. Nem kell tovább szégyenkezniünk a miatt, hogy eschek, lengyelek, oroszok megelőztek bennünket ebben a tekintetben.

Másutt irodalmi eseményszámba megy ily vállalat sikerült befejezése. Bennünket hidegen hagyott. Érdemleges ismertetést egyetlen egyet sem olvastam róla ekkoráig. A Divina Commedia egyes részeit lefordították zsidóra, új-görögre, örményre, románra, sőt szanszkritre is. Tizenkilencz nyelven és hat olasz dialektusban olvassák; Németországban pláne 14 különböző fordítása forog közkézen, a melyek eddig 38 kiadást értek. XIII. Leo pápa néhány évvel ezelőtt latinra is lefordíttatta prózába; még latin hexameterekben is lehet olvasni.

S nálunk nemhogy egy második magyar fordításra nem került sor, de arról sincs tudomásom, hogy a Szász Károly-féle fordítás második kiadására gondolna egyelőre az Akadémia; pedig a biblián kívül nincs több ilyen könyv, mely a könyvnyomtatás feltalálása óta 400-nál több kiadást ért volna.

Másutt örömmel vesz tudomást sajtó és közönség minden legapróbb czikkeeskéről, a mely Dantéra vonatkozó bármely részletkérdést tárgyal. Nemesak a költő szülőföldjén alakultak társaságok, melyek a költő halhatatlan nevét viselik, hanem még Amerikában is. Folyóiratok jelennek meg, a hol hűségesen beszámolnak minden

legcsekélyebbnek látszó kutatás eredményével. És nekünk mindezekhez kevés a mondanivalónk!

Nálunk alig jelentkezik iránta egy szikrányi érdeklődés. A vele való foglalkozást nem tekintjük a műveltség alapföltételének, mint a többi művelt országban. A költemény I. részét még ismerjük úgy a hogy, a II. részt néhányan, a III-ikat nagyon kevesen s jóformán csak a nevéől azt is. Hányan sejtik például, hogy a budapesti egyetemi könyvtárban nekünk is van egy reá vonatkozó ereklyénk, egy igen becses Dante-Corvinánk a XV. századból?

Most, mikor megvan a teljes magyar Danténk, a napilapok egyike-másika leközl egy klisészerű hírecskét, vagy legföljebb a kiadótól készen beküldött száraz tartalom-kivonatot; de a megérdemlett elismerésnek sem híre, sem hamva. Egyik napi lapunk csupán annyi dicsérni valót talált a magyar „Paradicsom“-on, hosszú évek becsületes munkájának gyümölcsén, — hogy ezen „a verejtékes munkán, melyet az utókor ismer majd csak el — az egykorúak meg nem hálálják, -- mi nagyon is megérezzük a keserves fűrés-faragást, az eredeti lendületének hiányát. Azonban az akarat maga föltétlen elismerést érdemlő“

Hálátlanság lenne tőlünk, ha mi is átsiklanánk rajta. Nem csupán itt-ott, elnagyolva vetettük egybe a fordítást az eredetivel, hanem elejétől-végig. Elolvastuk minden sorát többször is; összehasonlítottuk 4—5 kommentárban a szóvá tett jegyzeteket. Ha ráértünk volna, még annak is utánajártunk volna, hogy vajjon Szász Károly fordításában szintén 32.719 szó esik-e a „Paradicsom“-ra; azt igen valószínűnek tartjuk, hogy az egész költemény 14.233 sorából a magyar „Paradicsom“-ra is 4758 sor esik, mint az olaszra.

Előre bocsátjuk, hogy sokak divatos nézetétől eltérően, mi a III. részt lebilineselőnek, megragadóan szépnek tartjuk, majdnem olyanak, mint a másik két canticát. Igaz, hogy itt már megrendült az a hit, a melylyel a két első részt írta a költő, mert akkor már nem remélt többé semmi jót az élettől; úgyde a III. canticának ama helyei, melyekben vonatkozásokat keres az üdvözültek és a sárteken hetvenkedő emberek között: bizonyára a legbájosabb látványt nyújtják. Az érzéki vonások hiányáért itt a sférák tündéri dallamai kárpótolnak bennünket. A Mohamed paradicsoma okvetlenül érdekfeszítőbb, mint Dantéé; de azért a skolasztikus érvelések

sem hagynak hidegen, mert azzal a bőséges, tudós apparátussal az embert közvetlen közletről érintő igazságokat fejteget, habár nem mindig a mi szánk íze szerint. Mintha nem törődött volna sokszor az utókor ítéletével; a saját korának írt. Az ő kora pedig tisztán aethetikai élvezettel nem elégedett meg; csak az tetszett neki, a mi dolgot adott a koponyának. Ha nélkülözzük is itt az I. rész plasztikáját, meg a II. rész festői szépségeit: annál osztatlanabb esodálatra kelt a hatalmas alakító erő. A fájdalom, a pokol gyötrelmeit bizonyára sokkal könnyebb leírni, mert itt a földön bőven kijut költőnek, laikusnak a szenvedésből; „facilis descensus Averno“; édes mindnyájunknak volt, vagy van benne részünk. Az is igaz, hogy a ki szenvedésről, bánatról beszél, előbb talál rokonszenvre. De leírni azt a mennyei boldogságot, melyet csupán hiréből ismerünk és áhitva sejtünk: jobban próbára teszi a költő erejét, így a Dantéét is. Ezt tudva jelenti ki előre, hogy a soha nem járt tengeren holmi kis lélekvesztőn, lengő ladikon nem lehet az ő hajóját követni; ezt tudva hívja segítségül a Szent Szűzet, a múzsákat és Apollót. Nem az érzékeinket akarta ő megcsiklandozni ebben a canticában; azt akarta megmutatni, hogy miképp néz ki az az ország, melyről álmodni sem képes a nem-igaz ember. Goethe „unalmas“-nak mondta a „Paradicsom“-ot, de aligha komolyan mondja. (L. stuttgarti, 1863. 6 kötetes kiadás IV. 437. l.) Voltaire komolyan beszélt ugyan, mikor a Dictionnaire Philosophiqueban „érthetetlen, bizarr salmígondisnak“ nevezi; de a Dante szellemével homlokegyenest ellenkező szellem természetéből könnyen meg lehet magyarázni ezt az ítéletet.

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy maga a költő éppen ezt a canticát tartotta legszebbnek a három közül. A subtilis bizonyításoktól várta a legnagyobb hatást. Erre vonatkozólag áll:

Mert bár először nehéz lessz az étel
Egy kóstolásra: de jól megemészte,
Erősítő táp lessz idő teltével.

(Par. XVII. 130.)

Nem a „Pokol“ csipős gúnyjában, humorában, sőt komikumában látta a két ellentétes korszak küszöbén álló bölesész-költő a hatás tulajdonképpeni eszközeit, hanem a szórszálhasogató elemzések-

ben, pattogó érvekben. A paradicsomot, melyről a középkori emberek annyit ábrándoztak, el sem birta képzelni agybontó skolasztikus műveletek nélkül. Isten szemléletének első feltétele gyanánt szerepeltek az ész tarka játéka. Az üdvözült lelkek élvezete nem lehetett tökéletes azok nélkül a szemkápráztató tűzijátékok nélkül. Így kívánta ezt ama költemény enciklopédikus jelleme, a mely nem egy kis arasznyi kor műveltségi fokát jelzi, hanem egy egész nagy korszak összes tudását, érzelem-világát akarja bemutatni legmagasztosabb eszményeiben, valamint apró-cseprő „bogaraiban“. Teljes kép akar lenni, nem pedig egy tenyérynyi festett vászon; egyetemes alkotás, nem pedig valamelyik napnak találomra kiszakított krónikája. Ha a „Paradicsom“ jelleméből hiányzott volna ez a vonás, megsínylette volna a népszerűsége.

A firenzei S. Maria Novella-templom Strozzi-kápolnájában láttam az Orcagna-testvérek remek freskóit. Nardo Pokla nem tette rám azt a mély hatást, mint Andrea Paradicsoma. Amazt a költemény száraz illusztrációjának néztem; mintha a Dante-kodexek miniatur-képeit rakták volna össze egy csomóba egymás mellé. Mit keresnek a fúriák, a hársziák, Charon, meg a Cerberus, pogány létükre, ebben a keresztény templomban? Sokkal jobban irtózol tőlük, semhogy szépnek találjad. De az ifjabbik testvér képe, a Paradicsom nemesak a hitbuzgó keresztény óhajtnak felel meg jobban, hanem a művészi követelményeknek is. A drámaiság fogyatkozásait elfeledteti veled az eszme, a melyet ez a freskó kifejez. A térdelve imádkozó angyalok felett azt az istenembert látod, a ki te éretted is vérét ontotta; Mária pedig, a szűz és anya, leánya önnönfiának

Minden lénynél alázatosb s felségesb.
Czélpontja egy örök határozatnak.

Ha az egész költeményt egy székes egyházhoz hasonlítjuk, a „Paradicsom“ lesz a torony csúcsa, mely összeköti a földet az éggel. . . .

A mi a Div. Comm. idegen nyelvekre való fordítását illeti, osztjuk magának a költőnek e kérdésre nézve vallott nézetét. Ezt a nézetét a Convitoban (I. 7.) fejt ki. Azt mondja ott, hogy egy költeményt sem lehet lefordítani a saját nyelvéből egy másik nyelvre,

a nélkül, hogy az a vers el ne veszítse édességét és jóhangzását. Ez az oka, — úgy mond, — hogy miért nem lehet Homerost görögből latinra fordítani, mint a többi görög írásokat. Azért nincs meg a zoltárok verseiben — folytatja tovább — a zene édessége és összhangja, mert héberből görögre, aztán görögből latinra fordították és már az első fordításnál elveszett minden zamatuk.

Mégsem kardoskodunk annyira e nézet mellett, hogy eleve kicsinyeljünk minden olyan kísérletet, mely az eredeti költői mű versmértékével meg akar birkozni. Igaz, nagyon sokszor érezzük, hogy fordítással van dolgunk s többször eszünkbe jutott Brandes őszinte vallomása, hogy ő ugyan olvasta fordításban Petőfi költeményeit, de azért még sines tiszta fogalma Petőfi nagyságáról, lévén a fordított vers olyan, mint a leforrázott ibolya, illat és üdeség nélkül. Igaz, mondom, hogy még a Szász Károly lelkiismeretes gondja, virtuóz verselése sem ment föl bennünket attól, hogy mentől sűrűbben utána ne kelljen néznünk az eredeti szövegben is az olvasott helyeknek; de viszont ki kell jelentenünk azt is, hogy ennél jobb fordítást a maga egészében, a mi tényleges viszonyaink mellett, senki mástól nem is várhatunk. Könnyű azt nagy garral oda vetni, hogy itt is döcög, ott is döcög. Tessék *különb* megeselekedni, hogy ne döcögjön. Az olyan bírálatot, a mely csak a lerántásokhoz ért, nem beesüljük semmire.

Dante nyelvét meg pláne rendkívül bajos idegen nyelvre átültetni. Alig hallott érzelmi és eszmei világ tárul fel itt előttünk. Kemény feladatra szánja rá fejét már az az ember is, a ki az itt tárgyalt problémákhoz meg akarja találni a kulcsot. Egyhelyt harapuivaló sűrű köd homályosítja el a látást, máshelyt pedig úgy vakít a fény, hogy ott meg a fénytől nem látunk. Föld feletti dolgok vannak ott festve, gyarló földi színekkel, fogyatékos világítással s mégis kápráztatóan ragyognak.

Nem tudjuk, hogy minő nézete lehetett Danténak a magyar nyelvről. Bár kuriózumként is érdemes volna tudni. A De Vulg. Eloquentia azon helyén (I. 8.), a hol a mi nyelvünkről megemlékezik, — olyasmit állít, a mivel alig előzte meg korát. Szerinte az európai 3 idioma északi csoportjában a szláv, német (felnémet), szász (alnémet), angol és sok más nyelv közé sorakozik a magyar is; amazokkal közös eredetűnek tartja s ezt a közös eredetet abból

magyarázza ki, hogy — úgymond — valamennyien „*Io*“-val fejezik ki az igenlést. („*Quod quasi predicti omnes io affirmando respondent.*“)

Képesnek tartotta-e ugyan Dante a mi nyelvünket — az ő szavaiként — értékesebb költői művek tolmácsolására? Mert a *De Vulg. El.* egyik helyén (I. 6.) beismeri, hogy „bár a mi kedvünkre és gyönyörűségünkre nincs kedvesebb hely Firenzénél az egész földön, de ha ítéletünk vállait inkább az észhez, mint az érzéshez támasztjuk, akkor bizony be kell látnunk, hogy nemesebb és szebb vidékek és városok is vannak, mint Toscana és Firenze, és hogy sok olyan nemzet és nép van, a melyeknek kedvesebb és kifejezőbb nyelvök (utilior sermo) van, mint az olaszoknak.“ Nem lehet tehát vádolni „a *sì*-vel beszélő nyelv“ iránti elfogultsággal; ő maga nem tartotta azt utánozhatatlan szépségűnek, megközelíthetlenül erőteljesnek. Az ellen tiltakozik ugyan (*Conv.* I. 10.), hogy honfitársai elhanyagolják a saját anyanyelvüket az idegen kedvéért, de többször találkozunk értekezésében olyan egyenes czélzásokkal, melyekből nem olvashatunk ki mást, mint azt, hogy maga Dante nem tartotta az olasz nyelvet kellően kifejelettnek s a gondolatok és érzések összes elképzelhető árnyalatának visszaadására képesnek. Kevesebbet tartott tehát ő maga a különben „rendkívül kellemes és szeretetreméltó“-nak mondott olasz nyelv szépségéről és gazdagságáról, mint a mennyit ma tartunk felőle.

Bármint álljon a dolog, Szász Károly bebizonyította, hogy az a magyar nyelv, a melyről hallomásból ezelőtt 600 esztendővel tudomása volt Danténak, — hivatott arra, hogy a megváltás isteni éneke megzendüljön rajta.

Nem a tárgy nehézsége miatt nehéz a lefordítása, mert hiszen alkalmas arra a mi nyelvünk, hogy a pacsirta nótájától kezdve a mennydörgésig minden hangnemet meg tudjon szólaltatni; mi is tudjuk tolmácsolni a népdal keresetlen báját, a prófétai ihletből felfakadt hymnus magas szárnyalását; le tudjuk festeni a sötét árnyak lebegését, a fénytenger villogását; van szavunk az öröm és fájdalom leggyengébb rezgéseire.

De gondoljuk meg azt, hogy az a versemérték, a melyet Dante használt a *Div. Commediában*, a mi nyelvünk alaptermészetében nincs meg; holott a Dante nyelvének szinte vele született sajátossága. A tizenegy szótagos, jambus menetű sorokat szinte önkénytelenül ontotta a pennája.

A mai olaszok beszédében nagyon sűrűn előfordul az „endeca-sillabo“. „Ratto, ratto, che il babbo non ti pigli“. Vagy: „Lesto, lesto, se no: babbo ti piglia“; szól gyermekének az anyja, hogy fusson, mert különben utóléri az apja. Nemde nagyon is emlékeztetnek bennünket ezek a szólásmódok a költemény egyik sorára (Purg. XVIII. 103.):

„Ratto, ratto, che il tempo non si perda.“

(L. *Giuliani*: „Dante e il vivente linguaggio toscano.“ 19—20. l.)

A „bella vendetta“ képei, hasonlatai közül sok ma is közszájon forog, ugyanabban a versmértékben, a melynek zenéje Dante terzináiban esendül meg. Ő nem ismerte a verselés technikai nehézségeit, a melyek ma verejtéket esalnak a fordítók homlokára. Ez a természetes előny gondolkodóba ejti az embert, mikor azt olvassuk Macaulaynál, hogy fordításokat nem kellene soha abban a mértékben végezni, a mely nagy uralmat követel a rím felett. Dante páratlanul erős, jellemzetes stylja pedig bizonyosan sokkal többet szenved az eredeti versmértékben való fordítás által, mint akár-melyik más költőé. Más szavakkal, körülírásokkal, részletezésekkel csak esökkentjük annak a kifejezésnek az erejét, a melybe az isteni költő öltözteté a maga gondolatait. Tömörségét lazítjuk mindenképpen; zománézát sértjük: mihelyt hozzá érünk. Az *Ottimo Commento* írója személyesen ismerte a költőt és hallotta Dante saját szájából, hogy rím kedvéért soha nem mondott mást, mint a mit mondani akart. Versíró ember tudja jól, hogy milyen nagy szó ez; majdnem hihetetlen. Legföljebb Dantéről hisszük el, hogy tőle még ez is kitelt.

Mariotti („Dante e la statistica delle lingue.“ Fir. 1880) kiszámította, hogy költőknél a D. C.-ban előforduló 99.542 szó közül 17.980 főnév fordul elő, melléknév azonban nincsen több 6215-nél; e szerint 3 főnévre esik egy melléknév s e melléknévek között csupán 17-et használ superlativusban. Már pedig köztudomású, hogy a legtöbb író a díszítő jelzők pazar alkalmazásában látja a styl tömörségének a legfőbb eszközét.

Én csak prózában tettem gyarló kísérleteket a költemény lefordítására, de még úgy is attól tartottam mindig, hogy megbolygatom azt a páratlan arehitektonikus összhangot, a melyet az alig ötezer szóból álló zenei műben esodálni tudok.

Az egymásba fonódó hármas rimek Danténak gyermekjáték lehetett, mint a mesebeli óriás királyleány kezében a szántóvető ember ekéstől együtt. S vegyük még hozzá azokat a kifogástalan, tiszta rimeket, melyekben az olasz rhythmika dűskálhat. Felhánnyhatjuk az egész „Rimario“-t, a míg egy kifogásolható rímre bukkanunk.

Szász Károly azt mondja, hogy inkább prózába ültette volna át a Div. Commediát, mint rím nélküli jambusokba. Felfogás dolga. Hanem azután el kell készülnie arra, hogy ugyanesak kell ám alkudozni, ugyanesak alkalmazni kell ám a mesterfogásokat. Itt akárhogy kötjük meg az alku, mi húzzuk a rövidebbet.

Természetes tehát, hogy a mi legkitünőbb műfordítónk fordítása sem olyan csengő, olyan meleg, olyan hatalmas és hangzatos, mint a milyen lenne akkor, ha ily tulszigorú föltételeket ő maga önkényt nem szab ki a rimek megtartásával. A mit így, megkötött kézzel végzett, be kell vallanunk, — hogy remekelt vele. Megközelítő hűséggel adja vissza a tartalmat; eltalálja az eredetinek bűvös fuvallatát s tudja éreztetni, kellőképpen szemléltetni azt a fenséges alkotást, „melyre ég és föld tette rá a kezét“. A panaszos hang, a fájdalom vérfagyasztó kitörései, a félelmetes dörgés, az andalító melancholia, az égi békét élvező lelkek énekének tündéries dallamossága lehetőleg hiven vissza van adva. Az a titokzatos erő, mely leköti azt, a ki Dantét az eredetiben olvassa, — a fordítás olvasójában is ébren tudja tartani az érdeklődést.

Arra is ritkán van eset, hogy ugyanannyi sorral ki ne tudja fejezni, a mit a költő kifejezett s hogy e miatt új sort kelljen kezdenie; de ilyenkor legott utóléri az eredeti szöveget, a nélkül, hogy erőszakot követne el rajta. Nem igen kellett megdöngötni a cyclops-falak szilárdságával vetekedő irályt.

Nagyon megnehezíti a könyv használatát az a körülmény, hogy minden egyes lapon fenn nincs jelezve az énekek száma. Pedig ezt minden valamirevaló kiadásnál megtaláljuk, nem csak a díszmunkáknál, hanem még a firenzei Barbèra-vezég fél-lírás kiadásában is. Dantét sokszor kell forgatni, egy lélegzetvételre nem lehet olvasni, mint a regényt; egy-egy soráért is többször fel kell nyitnunk s olyankor sokkal könnyebb a keresés, ha a felnyitott lapon, fenn rögtön szembe ötlük, hogy melyik énekre nyitottunk.

Kár, hogy a bevezető fejezetek és a szöveg alatti jegyzetek közt az utalások annyira szűkszavúak. Nem ártott volna megjelölni

az egymásra vonatkozó helyeket; a kötet végén levő névmutató nem mindig igazít útba. A névmutatóban pl. fel van említve a Medici-család, mintha a Par. XVI. 109. sorában fordulna elő, pedig ott hiában keressük. Hiányzik ugyan a Medici-név az eredeti szövegben is, de meg kellett volna mondani, hogy azok közt, a kikre a 109. sor ezélez, egyes magyarázók a Medici-családot értették, bár a költő valószínűen az Ubertiekre ezélezott abban a sorban.

Végezzünk előbb az értelemzavaró sajtóhibákkal:

12. l. 17. s. Corse, Corso helyett; 25. l. jegyz. Pallásu, Pallas helyett; 38. l. 2. s. alulról: jövének, jönnének h.; 49. l. 137. s. aval; (?) 59. l. 9. s. Justinus, Justinianus h.; 111 l. 14. s. alulról: álhitre, álhíre h.; 119. l. 6. s. alulról: Comenento, Commento h.

Értelemzavaró a 120. l. jegyzetben, alulról a 8. sorban a pont kihagyása; a mi gyakrabban előfordul, kivált a vesszővel.

122. l. 75. s. Némáktól, Némáktól h., 134 l. jegyz. 3. s. damietta, Damietta h., 144. l. 106. s. kereknek, keréknek h., 153. l. jegyz. 1. s. versekről, versekben h., 158. l. 137, 136 helyett; 174. l. 5. s. alul. Carte, Cante helyett; 189. l. 10. s. a „Te“ után hiányzik az állítmány s e miatt a 10—12. sort nem lehet megérteni. 197. l. j. 5. 11. s. Adamatiak, Adamariak helyett; u. o. Ginda, Giuda h., 263. l. j. 6. s. megszűnetni, megszűntetni h., 287. l. 101. s. körülkarolt, körülkarolta h., 314. l. 119. s. harminczkét, háromszázkét helyett.

Tollhiba lesz 314. l. j. 4. s. alulról 4032, 4302 helyett. 337. l. j. 1. s. „lényegében“ után kimaradt az „igen“. 377. l. j. 2—3. s. „roskadozott“ és „homlokát“ közül kimaradt a vessző.

A mi a magyarázatokat illeti, szerettük volna, ha a legújabb kutatásokat bővebben felhasználta volna Szász K. Főforrásai: Philalethes és Longfellow több esetben megbízható adatokat szolgáltatott neki a legtöbb kérdésre, azonban igen kívánatos lett volna, hogy Scartazzini Enciclopedia Dantescája, melyből az utolsó kötet tavaly jelent meg, az öt megillető figyelemben részesüljön. És pedig azért, mert mióta Philalethes és Longfellow kiadásai napvilágot láttak, sok homály eloszlott; Notter és Kannegiesseré már szinte elavult. Maga Scartazzini nem egy állítását megváltoztatta a lipsei kommentár kiadása óta, az 1893-iki milanoi kisebb kiadásában is.

Vegyük azonban sorra egyes megjegyzéseinket.

II. ének. 6. sorából kimaradt: „talán“.

112. Az isten-béke-lakta ég *középett* a *léteg*-gel rímel, de az érthetőség rovására.

III. 49. *Picarda* áll *Piccarda* helyett, de a jegyzetben helyesen.

VIII. 11. . . . *a csillag, mely a napra*

Majd visszáról kacsint, majd újra szembe.

Hiányos a magyarázat. Visszáról, vagy hátulról: da coppa, azaz: este, az esthajnali csillag, és elülről: da ciglio, azaz: reggel, Diána.

38. *Telvék irántad annyi szeretettel,
Kedvedbe járnunk hogy pihenés légyen.*

Danténál szóról-szóra ez áll: Annyira szeretünk téged, hogy a kedvedért jól esik egy kis pihenés; vagyis: a költő kedvéért kevés időre abbanhagyják az éneklést és tánczot.

37. A Conv. I. canzonéjának 1. sorát: „Voi che intendendo il terzo ciel movete“, Sz. K. így fordítja: „*Ti bölcsen mozgók, e harmadik égben*“. Dante pedig ezt mondja: „Ti, a kik a harmadik eget bölcsen mozgatjátok“.

49. . . . *Világom ottan kevés időig birt . . .*

Igy homályos. Ezt akarja mondani: Lenn a földön rövid ideig éltem.

Az 54. sor végén nem indokolt az *önként* betoldása, csak azért, hogy a „törtent“ és „körként“-tel rímeljen.

Az 57. sorban is betold ugyan egy, „zsenge“ jelzót, de nagyon helyesen, mert az a „lomb“ valóban nagyon zsenge lehetett; akár a firenzeiek iránt érzett jóindulatot értjük alatta, akár pedig a hozzá, vagy családjához fűzhető hiú reményekre rejt célzást a szó.

64. *S már koronája is homlokomon van.*

A segédigének mult időben kellene állani.

67. *Sicília* áll Trinacria helyett. Helyesen, mert a sziget görögös neve nem olyan ismerős.

68. Pachino-ról nem említi Sz., hogy a mai Capo Passaro, Sicilia legdélibb foka értendő. És hogy Peloro, voltaképen a mai Capo di Faro, a sziget északkeleti részén.

70. Tifeuszról nem említi meg, hogy ez az óriás volt az, a kit Zeus villámmal lesujtott és az Etna alá temetett.

Ezt a sort zárójel közzé vette, a 87. sorral együtt. Mi nem ismerünk olyan olasz kiadást, mely itt zárójeleket használna.

71—75. mellől hiányzik a kellő magyarázat. Nem lehet tudni, hogy a híres sicíliai veesernyére történik vonatkozás. Palermo nevének kihagyása és Siciliával helyettesítése nem elegendő. Ezért aztán ki kellett hagyni a magyar névmutatóból Palermo nevét, a mi ugyan nem lényeges hiba, de a magyar szöveg tényleg megrövidült egy tulajdonnévvel itt is, mint több helyt még.

92. *Szavadd kétségbe ejte*. Ebben az értelemben magyarázandó: „Szavaddal kétséget támasztottál bennem“.

91—92. *De im ládd! és kérlek* nincsenek meg az eredeti szövegben.

Nem kifogáskép jegyeztem meg, hanem csupán azért, hogy e példából is látható legyen a fordító eljárás módja. Ilyen kisebb toldásokat legtöbbször akkor enged meg, ha különben nem árt vele a tárgyi érthetőségnek.

94—96. tévesen van lefordítva. Dante ezt akarja mondani: „Ha sikerülni fog az nekem, hogy megvilágosítsam azt az igazságot, a mit kérdezel: akkor meglátod majd, a mit most nem látsz“.

A 89. lapon azt állítja Sz. Martell Károlyról, hogy a költőnek „kegyes barátja is volt“. Nagyon kérdéses, hogy vajjon miben állhatott Martellnek Dante iránti egyéni rokonszenve. Mikor Martell Firenzében volt 1295-ben, Dante is látta bizonyosan „Magyarország királyát“, de baráti viszony nem szövődhetett köztük. Ugyanabban az évben meg is halt az alig 25 éves ifjú. Különbén a költő maga mondja, (Par. VIII. 56—57) hogy Martell Károly a hozzá való szeretetéből csak „lombokat“ mutathatott neki, de a szeretet gyümölcse elmaradt. Az alatt a „több mint 20 nap“ alatt, a míg Firenzében időzött, alig fogytak ki az ünnepegekből az arany sarkantyús, magyar-czimeres lovagok. „Nagy szeretetet mutatott a firenzeiekhez“ s azok is mindnyájan megszerették. Villani (Cron. VIII. 13.) ennyit mond. Ennél többről nem is lehet beszélni. Jól mondja Scartazzini, hogy a krónikás idézett szavaival szemben a költő szavait úgy lehetne értelmezni, hogy őt is úgy szerette, mint a többi firenzeit. Ebből pedig nem lehet személyes barátságra következtetni. Maga Dante is szinte tiltakozik az ellen, mintha ő valaha nagy reményeket fűzött volna Magyarország fiatal, czimzetes királyához.

116. s. *Rosz voln'-e az embernek, ha nem polgár?* Hiányzik a „lenne“ állitmány.

145--147. Nem mondja: kit ért az alatt az ember alatt, a kit szerzetesnek adtak, pedig kard illetet volna kezébe. (Lajos, II. Károly fia, Róbert testvére, a kiből minorita lett s a kit később VIII. Bonifacius Toulouse püspökévé nevezett ki.) Arról sincs szó, hogy ki lett volna papnak való s mégis királylyá tették. (Róbert nápolyi király.)

XI. 52. A költő idejében Assisi-t Ascési-nek ejtették ki, de ma nem.

A 90. lapon ez áll: „*Kunizzának is egykori szeretője, a troubadour Fulko.*“

Ez tévedés. Folco Cunizzának nem lehetett kedvese. Nemcsak a nagy korkülönbség miatt, hanem azért, mert sehol nincs nyoma, hogy viszony lett volna köztük. Folco Barale di Marsiglia nejét, Adalagiát szerette. Ennek halálát vette úgy a szívére a provenzáli dalnok, mint — Benvenutoként — Dante a Beatrice halálát; ez a haláleset rendítette meg annyira, hogy Folco a feleségével és két fiával egy ciszterezita-zárdába vonult.

Cunizza kedvese: Sordello, a mantovai provenzál troubadour volt, a kit D. a Purgatoriumban örökített meg, (VI, 74; VII, 3, 52; VIII, 38, 43, 62, 94; IX, 58.) Benvenuto da Imola egész regényt tud erről a viszonyról, de a regényen nem igen látszik meg, hogy elvont eszményekért hevülő lovag a hőse. Jó lett volna kissé körülmenyesebben megokolni, hogy ezt a kalandos természetű, szerelmével pazarul bánó hölgyet hogyan juttathatta D. a paradicsomba. Jótékony-sága a szegények iránt, fivére jobbágyainak felszabadítása nem elég arra, hogy bűnbánó Magdolnaként részesüljön az égi kegyelemben.

Ennél sokkal fontosabb körülmény az, hogy mondhatni: kegyeletes elfogultság, személyes indok vitte rá költőnket erre az alig érthető igazságszolgáltatásra. Hiában, a legridegebb bíró is ember. Gyermekkori emlékének hatásában kell keresnünk az enyhe ítélet voltaképeni okát. Ősz matróna volt már Cunizza, mikor a 14–15 éves Dante Cavalcantiéknál megismerte. A közt a sok ember közt, a kik Cunizza lelki üdvösségeért imádkoztak, ott volt maga a költő is. Nem esoda hát, ha a saját imádságának szinte csodatevő erőt tulajdonított.

XI. 91. s. A Ferencz-rendet III. Honorius nem erősíthette meg 1210-ben, mert III. Inceze uralkodásának utolsó éve is 1216. III. Honorius 1223-ban erősítette meg.

XI. 83. s. Taddeus mester nem 1303. halt meg, hanem 1295-ben. Villani nem a 66. fejezetben (VIII. könyv), hanem a 65-ikben beszél róla. A 66. fejezetben XI. Benedek megválasztatásáról emlékezik meg Villani.

II. 51. *Kain felől mesélnék a bolondok.* („Fan di Cain favoleggiare altrui.“) Az alany nem felel meg.

(175. l.) VIII. Bonifác nem 1307-ben halt meg, hanem 1303. okt. 12. (Villani Cron. VIII, 63).

A 174. lapon, a hol Dante elítéltetéséről szól, fölemlíthette volna a harmadik ítéletet is, melyben nápolyi Róbert helytartója, Ranieri di Zaccaria d' Orvieto 1315. nov. 6. lefejeztetésre ítélte a költőt fiaival együtt, a kik akkor körülbelül 20 éves ifjak lehettek.

A Dante ellen felhozható vádak közül kihagyta Sz. K. azt a „legsúlyosabbikat“, hogy mikor d' Acquasparta kívánságára 1301. június 19. a százak tanácsában azt javasolta a kapitány, hogy a pápának bizonytalan időre szavazzanak meg 100 emberből álló csapatot: Dante a javaslat ellen szavazott s e miatt el kellett halasztani a határozatot, (. . . consuluit, quod de servitio faciendo domino Papae nihil fiat).

A 177. lapon azt mondja Sz., hogy a Scalák nevöket palotájuk nagyszerű lépcsőjéről kapták.

A ravennai könyvtárban jutottam tavaly ahhoz a ritka szerencsééhez, hogy a Dante-irodalom Maecenásának, lord Vernonnak fejedelmi díszszel kiállított Infernoját lapozgathattam. A II. kötet 577. lapján ez áll a Scalák családi nevének eredetéről: „Fu detto che alla famiglia degli Scaligeri venisse il cognome dall' avere uno d' essa nell' essalto di una fortezza appoggiata il primo la scala alle mura.“ Ezt tartja a lépcső-czímerről a néphagyomány is, mint azt a Scalák ősi városában, Veronában többektől személyesen hallottam.

A Szász K. által említett nézetnél sokkal elfogadhatóbbnak tartom azt, a minek Villani ad kifejezést a XI. könyv 95. fejezetében, a hol így szól: „Ugy találjuk, hogy a nagy zsarnok Azzolino da Romano idejében, — a kiről az imént tettünk említést, — . . . lakott Veronában egy Jacopo Fico nevű szegény ember, a ki létrákat csinált és árult; ettől kapták a czímet.“

A 178. lapon azt mondja Sz., hogy Cangrande della Scala a száműzött Danténak nagy pártfogójául szerepelt s volt ismeretes. Hogy miben állhatott ez a „nagy pártfogás,“ azt „*Dante nyomai Veronában*“ ez. cikkemben¹ kifejtettem.

Téved Sz., mikor azt állítja, hogy a költő „túlélte a fiatal hőst, úgy mint VII. Henriket is — s fejét így minden reményében csálódva kellett a koporsóba hajtania!“ A tévedés ebben áll: A költő 1321-ben tért jobblétre, Cangrande pedig 1329. július 22-én.

Erre nézve Villani Cronicája X. 104. és 137-re utalunk, a hol a ghibellin helytartó halála részletesen el van beszélve, Michele Scottó jóslatával egyetemben.

Egyébiránt később, más helyen Sz. is megemlíti futólag (XVII, 71. jegyz.), hogy Cangrande 1311—29. uralkodott.

„Okmányilag bizonyosnak“ veszi Sz., hogy a bujdosó költő a többek közt Paduában is tartózkodott. Ha az illető okmány alatt azt érti Sz., a melyikben 1306. évi augusztus 27-iki kelettel „Dantino“ neve előfordul; mert más okmányt nem lehet felmutatni, a mely Dante ottani időzését bizonyítaná, — ez esetben bizonyosságról nem lehet beszélni. Gaetano da Re kimutatta a „Giornale storico della Lett. italiana“-ban, (XVI. köt. 334—40. l.) hogy az okmányon szereplő „Dantino“ nem a firenzei száműzött költő. Sőt egyáltalában az sem bebizonyított tény, hogy valaha járt volna ott, azokkal a tanárokkal és tanulókkal, kik Bolognából átköltöztek Paduába. Legfőlebb vendégül, talán a híres Giotto látogatására ment oda. Az a ház, melyet az idegeneknek mutogatnak s a hol Dante állítólag lakott volna valaha: nem bizonyíték. A Loggia amulea előtt álló szobor láttára sem tágitottam attól a meggyőződésemtől, hogy a Dante ott létét hirdető adatok nagyon kétes értékűek.

A 175. lapon ténynek tartja Sz. azt, hogy Dantét Firenze városa, — az akkor többségben levő ghibellin párt, — Rómába küldötte. Nézetem szerint nem lehet ténynek jelenteni ki ezt a küldetését. Igenis, ténynek tartották ezelőtt csak 20 évvel is.² De a mióta először Imbriani kétségbe vonta 1880-ban („Studio sulla rubrica Dantesca del Villani“), még csak az sem bizonyos, hogy a fehér-párt bármilyen követséget is küldött volna akkor Rómába. Képtelenség még föl is tenni, hogy a fehérek éppen Bonifáchoz forduljanak kérő szándékkal. Hát ugyan várhattak-e jót a leghalásosabb ellenségüktől? Abban az évben (1301.) a pápa nem is Rómában időzött, hanem Anagniban. Nincs annak sehol egyetlen egy okmányban sem nyoma, hogy az a követség a Vatikán ajtain kopogtatott volna. Villaninak tudni

¹ Megjelent a „*Magyar Polgár*“ ez évi febr. 19-iki számában.

² Dino Compagni után indulva. (Cronica, II. 25)

kellene egy ily fontos intézkedésről. Ugyde mondjuk, hogy járt ott az a küldöttség. Vajjon józan észszel el lehet-e azt hinni, hogy abba a küldöttségbe beleválasszák azt az embert, a kire annyi oka volt a pápának nehezteni. Kész-akarva csak nem küldték az oroszán barlangjába. Aztán meg Boccaccio is azt mondja, hogy abban az időtájban szülővárosa falai közt időzött a költő s egyenesen onnan menekült el. Ő legalább így hallotta, úgymond, Andrea Poggitól, Dante unokatestvérétől. Ha tudott volna Boccaccio erről a római útról, bizonyosan megemlíttette volna annyival is inkább, mert sok élő szemtanuja élt még azoknak az eseményeknek az ő idejében. Az ellene kiadott első ítéletben miért idézték hát meg a költőt? Hiszen, ha Rómában járt volna a küldöttséggel s a podestának ezt már csak tudni kellett volna, — nem idézték volna meg s nem állana ott az ítéletben ez a kifejezés: „se contumaciter absentando“.

Az Alighieriek családja eredetének tárgyalásánál Sz. megemlíthette volna, hogy Cacciaguidának egyik fia volt I. Alighiero, költőnk nagyapja. Sz. állítása szerint Alighiero 1201-ben halt meg. Lehetséges; de ez az évszám nem következőképen az elhalálozás éve. Lord Vernon „Infernoja“ III. kötetében a 12. lapon csupán az áll, hogy abban az évben, augusztus 14-én tanuként szerepel egy okmányon.

Szász K. a 264. lapon határozottan mondja, hogy D. (1265.) május 14-én született, mikor a nap az Ikrek jegyében volt. Igaz, hogy a Nap, mint magától a költőtől is tudjuk (Par. XXII, 112.) az ő születésekor az Ikrek jegyében állott; úgyde kitűnő szaktudósok kiszámítása szerint 1265. május 18-án lépett a Nap abba a jegybe és június 17-én hagyta el. Tehát bizonyosnak csak azt az egyet lehet elfogadnunk, hogy a május 18-tól június 17-ig terjedő időtájban született.

Sajnáljuk, hogy az egyes énekek elől hiányzik a rövid tartalmi összefoglalás. A két első résznek megvan ez az előnye. Pusztán a következetesség okáért is ajánlatos lett volna, ezt a kevés utánjárását kívánó munkát itt is végezni. Itt nem torlódnak ugyan össze az események az egyes énekekben, mint a két első cantica énekeiben, de áttekinthetőség dolgában sokat nyertünk volna.

Egyik-másik kifejezés világossága tekintetében is vannak némi aggodalmaink:

(8. 1.) *vagy azt be nem fejezhetették maradtak.* (28. 1.) *Léteg.*

(21. 1.) *a folyamok rohamos árja a tót fel nem duzzaszthatja.* (49. 1. 17. s.) *Ha mérlegtekbe súly esik a val — (43. 1. 6. s.) Alább az érdem mérvét mért becselnék?*

(190. 1. 6. s.) *S tevéd, hogy megelőzzem őseinket.* Az eredetiben ez áll: *Voi mi levate sì ch'io son più ch'io.* Scartazzini magyarázata szerint: Magasabbrá emelsz önönmagamnál. Phil. teljesen megfelelő értelemben adta így vissza: *Ihr hebt empor mich höher als ich selbst bin.* Longfellow fordítása is szabatos: *You lift me so that I am more*

than I. Artaud de Montor is szerencsésen adta vissza: Vous m' élevez tellement, que je suis plus que moi-même. Ezt a helyet megközelíthető hűséggel sem sikerült Sz.-nek lefordítani.

(186. l. 12. s.) *Siratniok a frank ellen menőket.* Egy kis félreértés van a dologban. A jegyzetben azt mondja Sz. K., hogy a nők akkor még boldogok voltak — férjeik oldalán — a kiknek nem kelle még háborúba menni a francziák ellen s őket magokra hagyniok! D-nál a „per Francia“ alatt nem lehet Franciaország ellen folytatott háborukat érteni. A költő arra a szertelen fényűzésre czélt, a mely ríktó ellentéte volt a régi Firenze egyszerű életmódjának, takarékoságának. Az akkori nők férjei nem hadakozni jártak Franciaországba, hanem kereskedni.

(189. l. 3. s.) *Hogy magasztaljon a föld buta népe.* Az itt alkalmazott jelzőnek az eredetiben egy szó sem felel meg, de jellemző, hogy csattanósan talál. Ugyanezt nem mondhatjuk el pl. a XXIII. é. 121. sorára:

S mint csecsemő a lágymelő után hogy
Repes kezével, ha tejét izelte.

Itt bátran elmaradhatott volna a jelző a jelzett szóval együtt, mint a mik helyett az eredetiben csak ennyi áll: „invér la mamma“. Különbbe kell vallanunk, hogy a mit ezzel a fordítói licentiával hűség tekintetében elvesztettünk, szemléltetés dolgában annyit nyertünk is. De nem mindenütt üzhetni ezt a kedves játékot. Félős, hogy egy önkényes közbeszúrás, egy piczike szó sokszor alaposan kiforgatja az értelmet a maga valóságából. Példaként azt az egy *tán* szöcskát idézzük, a melyet a XXX. é. 21. sorába betoldott; a hol arról van szó, hogy Beatrice szépsége nem csak az elme körén emelkedik túl, sőt fel sem foghatja soha, kivéve Istent, a Teremtőt. Ekkorra áldozatot sokalunk egy — olyan a milyen — rím kedvéért.

(244. l. 11 – 12. s.) *Kit az a nép sirat, a melynek Károly s Frigyes élőkön van siráma.*

Nagyon szükséges volt jegyzetet írni ezekhez a sorokhoz, mert a nélkül igazán nem lehetett volna megérteni.

Szerettük volna, ha az alábbiakhoz hasonló kurtítások elmaradhattak volna:

(79. l. 12. s.) *vándor'lt* (vándorolt helyett); (87. l. 8. s.) *ált* (által h.); (103. l. 13. s.) *lállat'đ* (lállatod h.); 231. l. 10. s.) *Illatok* (illatod h.); (254. l. 19. s.) *kérdesz*, (talán *kérdessz*? kérdezel helyett); (309. l. 1. s.) *miđ'a* (miatt a h.)

Nem tanácsos így végezni sort. Dantétól ezt nem tanulta senki. Pedig Sz.—t többször rákényszeríti erre is az endecasillabo, meg a rím.

A 335. lapon az utolsó sorban hiányos az idézet. Az illető hely megvilágítása érdekében érdekben tanácsos lett volna végig idézni Philaetes kiténő magyarázatát.

Sokszor fukar a jegyzetekben. E miatt jóval kisebb is lett az egész kötet, mint az I. és II. Míg az I. kötet terjedelme 467 oldal, a II-iké pedig 528, addig a „Paradicsom“, névmutatóval együtt csak 424 oldal.

Ne higyük azt, hogy az isteni költő megneheztelne azért, mert szükre szabjuk a kommentárokat. A mai költő persze abban lát érdeket, hogy kommentár ne kelljen hozzá. De a „fátyollal letakart rejtélyes versek“ költője maga is szükségét érezte annak.

Ez a tulságba vitt takarékoság a magyar Paradicsomnak sem vált javára.

Most, a mikor végig lapoztuk, büszkén elmondhatjuk, hogy Dantéhoz méltó a magyar fordítás. Ha tágabb körökben nem fog elterjedni, annak csak az lesz az oka, hogy az Akadémia kiadásában jelent meg; a mivel azt akarom mondani, hogy a nagy közönségre nézve szinte hozzáférhetetlen ez is, mint a többi kiadásai. Teljes elismeréssel, hálával kell tehát szólnunk az ősz mester ajándékáról, a melylyel nekünk kedveskedett. Pedig mostanában még kevésbbé rendelkezett a zavartalan nyugalomnak s az egy munkába mélyedhetésnek azzal a mértékével, a minőt — talán minden mások fölött — Dante fordítása megkövetel. Alighogy a „Paradicsom“ megjelent, temette el feleségét, költőiesen szép életének angyalát, a kihez az „*Egy gondolat . . .*“ című „hattyúdal“-át írta:

„Én abban is megnyugszom, hogyha
Te léssz, a ki előre mén,
Mert látni téged sírba rogyva,
Tudom, hogy túl nem élem én.
Homályos árnyán temetődnek,
Mint hattyué hal el dalom.
— De hogyha én halok előbb meg:
Mi lessz belőled, angyalom?“

Oh, ne haljon el a dal a temető homályos árnyán! Zengjen tovább is az a lant; zengje tovább az ősz költő, fájdalomba borúlt szívének a kesergését és azon idegen nyelvű szellemek dicsőségét, a kiket magyarul tolmácsol. De nem is hallgathat el az a lant, a melyen végig elpengették az „isteni“ költeménynek minden sorát.

Nem sietős itt a „hattyúdal“. Maradjon minél későbbre!